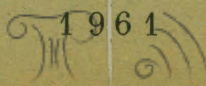

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ

ΑΘΗΝΑ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΗ Π. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ
A152.Φ13.0030

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ
1961

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Δύο είναι οι κύριοι δρόμοι μέσα από τους οποίους μπορεί κανείς να φθάσει στις πηγές των συγγραφέων, προκειμένου να μην περιορισθεί σε μια στείρα απαρίθμηση, αλλά να διακρίνει μές' απ' αυτές μια πνευματική προσωπικότητα. Εισαγωγικά θα περιγράψω και τους δύο, άγκαλά και στην συνέχεια της μικρής αυτής εργασίας θα χρησιμοποιήσω τον ένα μόνο, τον ευκολότερο κατά πολύ, μά και πολύ λιγότερο αποτελεσματικό. "Ας πούμε πάντως ότι ο δρόμος αυτός είναι βοηθητικός αναφορικά με τον άλλο, και ότι, κατά τούτο, δεν είναι όπωσδήποτε άνωφελος.

Ότι σημαντικό θυμίζει περίπου, ότι θα όνόμαζαν στα μαθηματικά διαδοχικές προσεγγίσεις. "Η άφετηρία είναι μία αυθαίρετη υπόθεση" αυθαίρετη, αλλά όχι άδικαιολόγητη: γνωρίζοντας τον συγγραφέα, γνωρίζοντας την εποχή του, γνωρίζοντας την ιδιοσυγκρασία του, γνωρίζοντας τις θεωρίες του, λογαριάζουμε ποιά έργα είναι ενδεχόμενο να απέτελεσαν την βάση των αναγνώσεών του ή των συνομιλιών του: και, διαδοχικά, αφαιρώντας όσους συγγραφείς για τον ένα ή τον άλλον λόγο δεν διασταυρώνονται με τον δικό μας, προσθέτοντας εκείνους τους οποίους συναντούμε στις σταδιακές επεξεργασίες μας, μπορούμε, όταν μάς βοηθούν ή τύχη και οι ειδικοί όροι του θέματός μας, να φθάσουμε σε απόλυτη βεβαιότητα, στηριγμένη πιά σε ακλόνητα τεκμήρια (καθώς φράσεις, εκφράσεις, έννοιες δανεισμένες, και ό,τι άλλο αποτελεί στην προκειμένη περίπτωση στοιχείο πειστικό), τα οποία ενδεχόμενο να μάς οδηγήσουν και σε έξωτερικές ενδείξεις.

Φανερές είναι οι δυσχέρειες τις οποίες παρουσιάζει ένα τέτοιο έγχειρήμα: μόνο μια βαθιά διαπότιση από άκέριο τὸ συγγραφικὸ ἔργο πού είναι τὸ αντικείμενο τῆς μελέτης μας, και ἀντίστοιχη γνώση ὄλων τῶν ρευμάτων και ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων ὅσες ζούσαν στὰ χρόνια του, μπορεί νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀξιόλογα συμπεράσματα σὲ μία ἔρευνα τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἀργόρυθμη διεϊσδυση, πού ἀπαιτεῖ μακρὸ χρόνο τόσο για τὴν προπαρασκευὴ τῆς ὁδοῦ καὶ για τὴν ἐκτέλεση τῆς, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα ὅταν εἶναι ἐπιτυχνένο δὲν εἶναι κρινόμενον ὡς ἄλλο: μάς δίνει μία ὀργανικὴ ἀναπαράσταση, καμωμένη ἀπὸ μέσα, ἀκέρειο τοῦ κόσμου πού

ἔζησε καὶ ἐστερέωσε τὸν συγγραφέα στὴν πνευματικὴ του συγκρότηση.

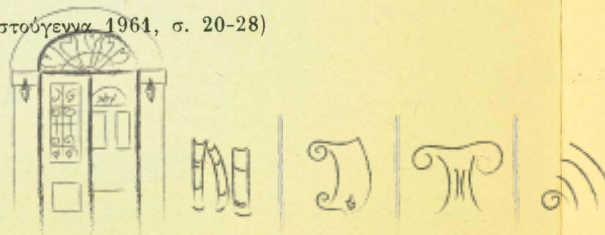
Ἐμεῖς, ὡστόσο, εἶπαμε ὅτι θὰ πάρουμε ἕναν ἄλλο δρόμο: εἶναι πιὸ εὐκολος, καὶ πιὸ ἐξωτερικός, μηχανικός: στὴν περίπτωσή αὐτήν, δὲν ξεκινούμε πιά ἀπὸ μία γενικὴ θεώρηση πού μπορεί νὰ μάς ὀδηγήσει ὡς τις ἔσχατες λεπτομέρειες, ἀλλὰ ἀντίθετα ξεκινούμε ἀπὸ ἐντελῶς συγκεκριμένες λεπτομέρειες, ἐκείνες τις ὁποῖες μάς παρέχουν τὰ ἴδια τὰ συγγράμματα ὅσα ἐξετάζουμε. Θὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τις μνεῖες ὀνομάτων συγγραφέων, ἀπὸ τὰ παραθέματα, τὰ διάφορα, δηλαδή, ξένα κείμενα τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας παραθέτει ἢ παρεμβάλλει μέσα στὸ δικό του, καὶ θὰ διαμορφώσουμε ἔτσι, τεχνητὰ, ἕναν κόσμο, τὸν κόσμο μέσα στὸν ὁποῖο ἐκινήθηκε καὶ ἔδρασε ἡ συγγραφικὴ ἰδιοσυγκρασία του.

Τὰ πλεονεκτήματα μιάς τέτοιας μεθόδου εἶναι φανερά ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς γοργῆς ἐξαγωγῆς ἀποτελεσμάτων: οἱ ὀδηγοί μας εἶναι σίγουροι καὶ αὐτόδηλοι. Θὰ προσθέσω ἄλλωστε καὶ κάτι ἄλλο, πού ὑπαινίχθηκα πρὶν: ὅτι προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουμε μίαν ἀφετηρία για τὴν ἄλλη μέθοδο, τὴν ἐσωτερικὴ, ἄς τὴν πούμε, τὸ καλύτερο πού μπορούμε νὰ κάνουμε, εἶναι νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀπογραφικὸ τρόπο. "Ἐτσι, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν τὸν θεωρήσουμε αὐτόνομο καὶ αὐτοδύναμο για τὴν μελέτη καὶ τὴν ἀνίχνευση τῶν πηγῶν ἀπὸ τις ὁποῖες ἀντλοῦν οἱ συγγραφεῖς, ὀφείλουμε νὰ τὸν δεχόμαστε για καλὸ εἰσαγωγικὸ ὄργανο, ὡστε ἀφοῦ τὸν χρησιμοποιήσουμε, νὰ περάσουμε στὴν ἄλλη, τὴν ἐσωτερικὴ μέθοδο. "Ἄς ὑποθέσουμε, λοιπόν, ὅτι βρισκόμαστε στὴν τελευταία αὐτὴν περίπτωσή, καὶ ἄς ἀρκεσθούμε στὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα μπορεί νὰ μάς δώσει, πιὸ εὐκολος, ὁ ἐξωτερικός δρόμος.

Ἀφοῦ ὁμως πρόκειται αὐτὸν τὸν ἀκολουθήσουμε, νομίζω ἀπαραίτητο νὰ ἐπισημάνω τις ἀδυναμίες του, για νὰ ξέρουμε τί ἀκριβῶς μπορούμε νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα θὰ μάς ὀδηγήσει, καὶ, ἀκόμη, πὴν ἐμπιστοσύνη μπορούμε νὰ ἔχουμε σ' αὐτά. "Ὅπως ὅταν μελετοῦμε ἕνα κείμενο για νὰ ἐξαγάγουμε ἀκέριο τὸ νόημά του, οἱ κίνδυνοι ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου δὲν ξέρουμε ὅτι δὲν ἐκαταλάβαμε, παρόμοια καὶ στὴν χρῆση ὁποιασδήποτε

Ἐναθεωρημένο ἀνάτυπο

ἀπὸ τὴν «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ» (Χριστούγεννα 1961, σ. 20-28)

μεθόδου που μᾶς ἐπιτρέπει να ἀνιχνεύσουμε παρουσίες ζένων σωμάτων. οἱ κίνδυνοι ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου νομίζουμε ὅτι καταλήξαμε σὲ συμπεράσματα, ἐνῶ βρισκόμαστε ἀκόμη σὲ ἕνα ἐνδιάμεσο στάδιο ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου.

Ἔτσι, ἔγραφα κάπου γιὰ ἕναν μεταγενέστερο Ἕλληνα συγγραφέα ὅτι παραπέμπει στὰ βιβλία τὰ ὅποια δὲν ἐδιάβασε καὶ δὲν παραπέμπει σὲ ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐδιάβασε. Τοῦτο, βέβαια, μπορεῖ νὰ εἶναι συνείπεια συγγραφικῆς τακτικῆς, ὅποτε δὲν πρέπει νὰ παύσει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ ἔργα ὅσα πραγματικά ἐπηρέασαν τὸ συγγραφέα μας: θὰ πρέπει, πέρα ἀπὸ ὅ,τι δηλώνει, ἀπὸ ὅ,τι ὁμολογεῖ, ἀπὸ ὅ,τι φιλάρεσκα προβάλλει, νὰ ἀναζητήσουμε ὅ,τι προσπαθεῖ νὰ μᾶς κρύψει, πηγὲς ἔμμεσες, δευτερώτερες, ἀνυπόληπτες, συλλογὲς παροιμιῶν, παραθεμάτων, φρασάρια: θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀκόμη νὰ καταλάβουμε ποῖαν ἀξία ἔδινε καὶ γιατί, σὲ ἔργα καὶ σὲ πρόσωπα τὰ ὅποια μνημονεύει ἀγκαλιὰ καὶ τὰ γνωρίζει ἀπὸ δεύτερο μόνον χέρι. Διπλὸς ἔλεγχος, δηλαδή, σὲ δύο κατευθύνσεις ἀντίθετες, γιὰ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ δίσημη προσπάθεια ἀπάτης εἴτε ἀποπλάνησης. Κάποτε, ἄλλωστε, ἡ ἔρευνα αὐτὴ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ὀδηγήσει σὲ συμπεράσματα ἐντελῶς συγκεκριμένα καὶ ἐντελῶς θετικά: τὸ νὰ γνωρίζουμε γιατί ἕνας στοχαστής, ἕνας δημιουργὸς ἀπέκρυψε μίαν πηγὴν τοῦ εἴτε ἐπρόβαλε μίαν ἄλλη ἀνυπόστατα, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει προϋπόθεση ἀξιολογῶν ψυχολογικῶν ἢ ἰδεολογικῶν διαπιστώσεων· ὅλη τὴν ἀλήθεια καὶ μόνη τὴν ἀλήθεια ζητοῦμε ἀπὸ τὸν μάρτυρα, καὶ ὅπως ὑπάρχουν δύο τρόποι νὰ μᾶς γελᾶσει, λέγοντας ἀναλήθεια εἴτε κρύβοντας τὴν ἀλήθεια, παρόμοια ὑπάρχουν καὶ δύο τρόποι γιὰ νὰ ἀποκαλύψουμε τὸ σωστό, δηλαδή ἐρμηνεύοντας εἴτε τις ὀρθὲς δηλώσεις του εἴτε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἐδήλωσε ἀνακρίβεις.

Αὐτὰ καλὰ. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ συγγραφικὴ ἐργασία κανονικὰ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ παραπλανήσει τὸν σύγχρονό της ἀναγνώστη ἢ τὸν μελλοντικό της ἱστορικό. Συνεπῶς, πρὶν ἀρχίσουμε νὰ ὑποπτεύουμε τὴν εἰλικρίνεια τῶν παραθέσεων ὅσες ἀπαντοῦμε σὲ ἕνα ἔργο, ἢ τῶν κυρίων ὀνομάτων συγγραφέων ὅσα ἀναγράφονται σ' αὐτό, πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴν παρουσία τους γιὰ γνήσια, αὐθεντικὴ, πρωτοβάθμια, καὶ νὰ ἐξατάσουμε τὶς περιπτώσεις, ὅπως παρουσιάζονται μίαν πρὸς μίαν. Κι ἐδῶ, καὶ ὅταν ἀκόμη ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸν εἰλικρινέστατο συγγραφέα, οἱ δυσκολίες δὲν εἶναι μικρότερες: δὲν εἶναι μόνον ὁ δόλος πού μπορούσε νὰ τὸν κάνει νὰ ἀποσιωπήσει σπουδαῖες πηγὲς τῶν ἐμπνευσῶν του, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ παραθέσει χωρὶα συγγραφέων τοὺς ὁποίους δὲν ἐδιάβασε καλὰ εἴτε καὶ δὲν ἐδιάβασε καθόλου.

Ἄληθινὰ ἡ συγγραφὴ διεξάγεται σὲ δύο κλίμακες ὁλότελα διαφορετικὲς ἀναμεταξύ τους: στὴν μίαν ἀπὸ αὐτὲς ἔχουμε τὸν ἐσωτερικὸ ἐμπλουτισμό, ἄσχετα ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη συγγραφικὴ πρόθεση· στὴν ἄλλη, πολὺ πρὸ ἐξωτερικῆς, ὑπάρχει θέληση γιὰ κάτι, λίγο ἢ πολὺ καθορισμένο, γιὰ ἕνα σύγγραμμα, μὲ τὸ θέμα του, μὲ τὴν θεωρία του, ἴσως κίολας μὲ τὴν δομὴ του

συγκροτημένη. Ἡ πρώτη περίπτωση εἶναι ἀσύμμετρα πρὸ σημαντικῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη: γιὰ τὸν λόγιο ἐκφράζει ἀκέριο τὸν κόσμον μὲσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀντλήσει τὰ στοιχεῖα ὅσα ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴν του προσωπικότητα. Εἶναι οἱ παιδικὲς καὶ νεανικὲς ἀναγνώσεις, ὅταν μὲ μίαν ἀσίγαστη δίψα, τρέχουμε πρὸς κάθε πηγὴ πού μπορεῖ νὰ καθησυχᾶσει γιὰ λίγο τὸν νοῦ μας, νὰ μᾶς γαληνεύσει, καὶ συνάμα νὰ μᾶς κεντρίσει πρὸς νέες ἀναζητήσεις.

Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀνιδιοτελείας στὴν ἀνάγνωση. Διαβάζουμε ἀπὸ αἰτιότητα καὶ ὄχι ἀπὸ σκοπιμότητα, ἀπὸ ἀνάγκη ἐσωτερικῆς, καὶ ὄχι γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουμε μίαν ζήτησιν πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνάγνωση πού ἀληθινὰ πλουτίζει τὸν ἄνθρωπον, αὐτὴ πού τὸν κατασταίνει τυπικὰ λόγιο. Ὁ Καταρτίτης, γράφει κάπου γιὰ τὸν καιρὸν ὅπου ὀργάνωσε τὴν βιβλιοθήκη του: «δὲν ἐδιάβαζα κάθε γραμμένο χαρτί πού ὄβλεπα, σὰν καὶ πρῶτα». Ἡ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἄτακτες ἀναγνώσεις ἔγινε ὅ,τι ἔγινε: ἀνυπόλογοι εἶναι ἡ σημασία πού ἔχουν τὰ πρῶτα, τὰ νεανικά, διαβάσματα. Δὲν καταλαβαίνει ὁ νέος, ὁ ἔφηβος, πάντοτε καλὰ ὅ,τι ἐδιάβασε: κάποτε παρανοεῖ, ἄλλοτε τοῦ μένει μίαν ἀκαθόριστη ἐντύπωση. Ὅμως ὅλα αὐτὰ γίνονται μὲσα του ἀγωνία, ἀνησυχία, βιώματα, ὕλη ἐπάνω στὴν ὁποῖα μεθαῦριο θὰ θεμελιώσει τὴν κοσμοθεωρία του. Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ μὴν σταματήσει ἐκεῖ: θὰ ἐπανέρχεται ἀργότερα στοὺς πατέρες τοὺς ὁποίους ἀπέκτησε ἔτσι, καὶ κάθε φορὰ θὰ τοὺς πλησιάζει καὶ θὰ τοὺς βλέπει ἀλλιότικους, γιατί κι αὐτὸς ἀλλάζει καὶ κάθε φορὰ ἔχει αὐξημένη τὴν ἰκανότητα νὰ ἀναγνωρίζει καινούριες ἀλήθειες μὲσα στὰ παλιὰ κείμενα, νὰ διαβλέπει καινούριες μορφὲς πίσω ἀπὸ τὶς θαμπωμένες μνῆμες του.

Ἔτσι, δὲν θὰ φανεῖ περίεργον ἂν διαπιστώσουμε ὅτι ἀραιὰ εἶναι τὼν συγγραφέων αὐτῶν τὰ χνάρια μὲσα στὸ ἔργο τοῦ ὄριμου λογίου, καὶ δύσκολη πολὺ ἡ ἀνίχνευσή τους. Ἄφου τὰ ἔργα ἐκεῖνα ἔχουν γίνεαι αἶμα του, σάρκα του, στοχασμὸς του, ἀφου τὰ ἀφομοίωσε ὁλότελα καὶ ὀλοκληρωτικὰ, δὲν μπορούμε πιά νὰ ξεχωρίσουμε ὅ,τι εἶταν κάποτε ξένο σῶμα, καὶ ἔχει γίνεαι τώρα καινούριος ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Μὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ὄριμον λόγιο, ἡ δυσκολία νὰ ἀπομονώσει μὲσα στὴν ἐνιαία του ὑπόσταση ὅ,τι ἔλαβε ἀπ' ἔξω ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἀρχικὰ δικό του, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ δυσκολία νὰ ἀναγνωρίσει τὶς ὀφειλὲς του πρὸς συγκεκριμένα πρόσωπα σὲ κάθε περίπτωσιν, εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε μόνον σὲ σπάνιες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ κατορθώσει νὰ φθάσει σὲ κάτι πού νὰ προσεγγίζει πρὸς τὴν πραγματικὴ αὐτογνωσία. Ἐπίσης, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, καὶ ἐπειδὴ οἱ τέτοιες ἐπιδράσεις δὲν ἀναφέρονται σὲ ἕνα περιορισμένο σημεῖο κοσμοθεωρίας, ἐξαιρετικὰ εἶναι νὰ δοῦμε συγγραφέα νὰ παραπέμπει στὰ ἀναγνώσματα τοῦ τύπου αὐτοῦ: κάποτε θὰ ἔχουμε τὴν μνείαν ἐνὸς ὀνοματος, μὲ τὸ πολὺ, τὴν ἀκαθόριστη ὑπόδειξιν κάποιων ἰδεῶν, ἀλλὰ πολὺ σπάνια, πάντως πολὺ σπάνια ἂν λογαριάσει κανεὶς τὴν σημασία τῶν ἀναγνώσμάτων αὐτῶν γιὰ τὴν

διαμόρφωσιν τοῦ λογίου, θὰ συναντήσουμε τὶς καθαυτὰ παραπομπές.

Καὶ συχνὰ ἄλλωστε, οὔτε εἶναι ἀπαιτητὴ ἡ παρουσία τους: πότε πότε μπορεῖ μὲσα σὲ ἕνα ἄρθρον μου νὰ βάλω, γιὰ ὑποβολή, μίαν φράσιν ἀπὸ τὴν ἠθικὴν τοῦ Σπινόζα, ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου ἢ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἄλλοτε, μπορεῖ νὰ ἀναφέρω μίαν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Πασκάλ, τοῦ Μπεντά. Ἄλλὰ αὐτὴν τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τους πού λαυθάνει κάτω ἀπὸ τὴν κάθε γραμμὴν τῶν κειμένων μου, μὲ κανέναν τρόπο δὲν θὰ τὴν συμπεράνει ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν παραπομπῶν πού ἐνδεχόμενα ἀπαντοῦν μὲσα στὶς ἐργασίες αὐτὲς. Τοὺς ἐκρυσμα; τοὺς προσεταιρίσθηκα; Ὅχι, ἀλλὰ ζῶ τις ἰδέες τους, ἔπαυσα ἀπὸ πολλὰ χρόνια νὰ τὶς στοχάζομαι.

Ὅταν ὅμως πρόκειται ἰδίως γιὰ ἐργασίες μὲ ἐπιστημονικὸ ὄπλισμό, ἄλλοτριες καὶ ξέμακρες ἀπὸ τὴν δημιουργικὴν λογοτεχνία, βλέπουμε, σὲ διάφορα ποσοστά, πού ποικίλλουν κατὰ τὴν περίστασιν, νὰ παρουσιάζονται συγκεκριμένες παραπομπές. Σὲ τί εἶδους ἔργα παραπέμπουν τέτοιες σημειώσεις; Παραπέμπουν εἰς γραπτὰ πού ἀποτελοῦν τὸν κόσμον τῶν ἀναγνώσεων ὅσες, ἐλάχιστα γενικεύοντας, μπορούμε νὰ ὀνομάζουμε χρησιμοθηρικές. Ἀνήκουν στὴν δεύτερη κλίμακα τῆς συγγραφικῆς τέχνης, ὅταν προκειμένου νὰ συντάξει κάποιος μίαν ὀρισμένην ἐργασία, συλλέγει τὸ ὕλικὸ πού θεμελιώνει τὴν συγγραφὴν του, τὰ πραγματικὰ τῆς στοιχεῖα ἢ τὶς θεωρητικὲς τῆς ἀπόψεις, καὶ τὸ διαρθρώνει σὲ σύνολο. Τὸ ὕλικὸ αὐτό, ὅπως δὴ ποτε, προέρχεται ἀπ' ἔξω, εἴτε τὸ ἀντλήσαμε ἀπὸ προσωπικὲς ἀναζητήσεις σὲ παλαιότερους καιρούς, εἴτε τὸ συμμαζεύουμε νὰ μᾶς χρησιμεύσει γιὰ τὴν εἰδικὴ αὐτὴν πρόθεσιν. Κοινωνικὰ, ὑπάρχει μίαν περιουσία πού συσσωρεύεται κατὰ καιροὺς καὶ πού ὅταν μεγαλώσει ἀρκετὰ, προκαλεῖ τὴν συγγραφὴν, γιὰ τὴν ὁποῖα θὰ ἀπαιτηθοῦν πάλι κάποιες πρόσθετες ἐπιτοῦργ ἀναγνώσεις.

Ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ κάτι ὁλότελα ἐξωτερικὸ, ὡς σὲ κάτι ἐνδιάμεσο, κάποιον βίωμα, περιπλάνησης καὶ δοκιμῆς πολλῶν ἐτῶν, πού, ὡς ἕναν βαθμὸν, ἔχουν ἐνταχθεῖ μὲσα στὴν ὀργανικὴν μᾶς ζωὴν. Πάντως, γνώρισμά της εἶναι ὅτι παρουσιάζεται ἀδιάκοπα ἐξαρτημένη ἀπὸ ἐξειδικασμένα ἀναγνώσματα, καὶ, συνήθως, βέβαια, κατοχυρωμένη ἀπὸ ἀντίστοιχες παραπομπές. Ἐδῶ, ὁ ἀμητὸς τῶν ὀνομάτων θὰ εἶναι πλούσιος: ἀλλεπάλληλα θὰ ἔρχονται οἱ μνῆμες τῶν συγγραφέων, οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων, τῶν ἀρθρῶν, νὰ μᾶς πληροφοροῦν ποῖα ἐστάθησαν τὰ διαβάσματα τοῦ ἀνθρώπου ὅταν συνέγραφε τὸ μελέτημά του, ἢ ποῖα διαβάσματα τοῦ παλαιότερα συνετέλεσαν ἀμεσα στὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Πλούσιος ἀμητὸς ἀπὸ ὕλικὸ φτωχό, ὅταν ἐπιδιώξῃ μᾶς εἶναι νὰ φθάσουμε ὡς τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα. Περισσότερο φωτίζει τὸν ἐσωτερικὸν ὅταν ἔχουμε μίαν παραπομπὴν σὲ ἀναγνώσματα τοῦ πρώτου τύπου, ἐκεῖνον πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ συγγραφικὴν ἀνιδιοτέλειαν, παρά ὅταν ἔχουμε μίαν παραπομπὴν σὲ ἀναγνώσματα τοῦ χρησιμοθηρικοῦ τύπου. Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε

τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐδιάβασε ὅλα τὰ ἔργα στὰ ὅποια παραπέμπει, τί πρόκειται νὰ μάθουμε γιὰ τὸν συγγραφέα; ὅτι εἶταν εὐσυνείδητος, ἢ πόσο εἶταν εὐσυνείδητος· ἢ προοπτικὴ τὴν ὁποῖα μᾶς ἀνοίγουν οἱ τέτοιες παραπομπές, πρὸς τὸν ψυχικὸν καὶ τὸν πνευματικὸν χῶρον τῶν συγγραφέων, σπάνια τραβᾶει πολὺ βαθιά. Κάποτε θὰ μᾶς φανερώσουν τὶς προτιμήσεις του, τὶς ροπὲς του, τὸ εἰδικὸ λόγιον κλίμα ὅπου ἀγαπᾷ νὰ ἐνδιατρίβει. Αὐτὰ εἶναι ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ὁ ἔλεγχος τῶν παραπομπῶν σὲ ἀναγνώσματα τοῦ τύπου αὐτοῦ· περισσότερο, ποτέ.

Ἐλικὸ φτωχό, ἀλλὰ ὄχι ἄχρηστο, πού ἀμείβει τὸν ἐρευνητὴν γιὰ τοὺς κόπους του. Κι ὅταν, μάλιστα, ἡ θέλησή του πηγαίνει μᾶλλον πρὸς τὴν ἀναζήτησιν πρὸ γενικῶν τάσεων ἢ ψυχολογικῶν στοιχείων, τὸ ὕλικὸ τοῦτο, ἔτσι καθὼς εἶναι μαζεμένο, ἐξυπηρετεῖ ἀκόμη καὶ ἂν ἡ προέλευσή του δὲν ἔχει ἀπόλυτα ἐλεγχθεῖ. Πραγματικὰ, οἱ κίνδυνοι τῶν ἐλέγχων ἐπάνω στὶς παραπομπές, ἀβεβαιότητα, δυσπιστία, ἰσοφαρίζονται ὁλότελα ἀπὸ αὐτὴν καὶ μόνη τὴν ἐπιλογὴν τὴν ὁποῖα κάνει ὁ κάθε συγγραφέας: γύρω μᾶς ἀναστένεται ἕνας κόσμος, πού δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὁ κόσμος μὲσα στὸν ὁποῖο ἔζησε ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἐκεῖνος μὲσα στὸν ὁποῖο θὰ ἤθελε νὰ εἶχε ζήσει. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Παλαμᾶ ὅταν προλογίζει τὸν Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου καὶ μιλεῖ γιὰ τὰ παραθέματα μὲ τὰ ὅποια ἔχει στολίσει τοὺς διαφόρους Λόγους: «Τὰ ρητὰ πού ἐπιγράφονται στὸ μῆτρον τοῦ κάθε λόγου καὶ πού κάνουν τὸ Δωδεκάλογο σὰν τὰ πολυϊστορισμένα παλάτια τῶν φράγκων καταχτητῶν τῆς Θήβας στὸ μεσαίωνα, δὲν ἔχουν πάντα καὶ στενὴ καὶ μεγάλη συγγένειαν μὲ τὰ ποιήματα πού στολίζουν. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὸς οἱ λόγοι τοῦ Γύφτου εἶναι ἀπάνω κάτου γεννημένοι ἀπὸ τὰ λόγια πού φαντάζονται ἐπὶ κεφαλῆς τους. Τίποτε ἀπ' αὐτὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὸς πρῶτα τὸ ἔχτισα τὸ σπίτι μου, φυσικὰ, κ' ὕστερα τὸ στολίσα. Εὐκαιρία γιὰ νὰ κρεμάσω στοὺς τοίχους μου κάποιον θυμητικὰ τῶν τρανῶν μου γνώριμων, πού κοιτάδονται νὰ μοῦ μιλοῦν τοῦ ταπεινοῦ ἐμένα, κάθε φορὰ πού προστρέχω σ' αὐτοὺς καὶ ζῶ μαζί τους». Καὶ τὰ λοιπὰ. Ἄν ἀφήσουμε ὅσα προκαλοῦν τὴν μνήμην νὰ ξαναθεῖ τὸ «μπὰς ταπεινώσις, μπάς ὑπερηφάνεια» τῶν προγόνων μας, καὶ ἂν ἀφήσουμε τὰ ἀκατανόητα γιὰ τοὺς τρανοὺς πού καταδέχονται νὰ μιλῶν μὲ τοὺς ἀναγνώστες τους, μένει ἕνα: ὅτι ὁ Παλαμᾶς, προσεκτικὸς ἑταστής τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς, ὅπως ἐστάθηκε, ἀδέκατος θεωρῶς τῆς συγγραφικῆς καὶ τῆς ποιητικῆς λειτουργίας, μᾶς δίνει ἐδῶ τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν παρουσία τῶν παραθεμάτων στὶς προμετωπίδες τῶν ἔργων.

Κι ἂν, ὕστερα ἀπὸ αὐτό, διαπιστώσουμε ὅτι ἡ παράθεσιν δὲν ἔγινε μὲσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ αὐθεντικοῦ κειμένου, ἀλλὰ ἔμμεσα, ἀπὸ μίαν ἀνθολόγησιν, ἀπὸ μίαν συλλογὴν στοχασμῶν, πάλι ἐξασφαλίζεται τὸ κέρδος νὰ ἔχουμε βεβαιωθεί ὅτι αὐτὰ καθαυτὰ τὰ λόγια εἶναι πού ἄρσαν ὁτὸν συγγραφέα, καὶ τὰ συνεκράτησε: ἀπὸ ὅλες τὶς μεριεὲς ξεπετιέται ἡ ἀλήθεια καὶ μᾶς φω-

τίζει. Τὸ ξένο ὄνομα, μέσα στὸ ὅποιο συγγραφικὸ ἔργο, ἀποτελεῖ παρουσία πολὺτιμη, τῆς ὁποίας τὸ νόημα πρέπει νὰ ἐλέγχουμε μὲ προσοχή.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μὲ μιὰ τέτοια μεθοδολογικὴ σερμαγιά πλησιάζουμε στὸ ἔργο τοῦ Λασκαράτου. Ἡ μελέτη μας δὲν θὰ στηριχθεῖ μόνον στὰ θεωρητικὰ αὐτὰ δεδομένα, ἀλλὰ θὰ στηριχθεῖ ἰδίως σ' αὐτὰ³. Ποιὸς συγγραφεῖς ἐσχέτισθηκε ἢ ἐτίμησε ὁ Λασκαράτος; ποιά ἔργα τους, ποιοὺς στοχασμοὺς τους καὶ γιατί; Πῶς μᾶς τὸν δείχνουν οἱ ἀναγνώσεις του καὶ οἱ προτιμήσεις του; Μὲ τί τρόπο οἱ διαπιστώσεις μας αὐτὲς ἔρχονται νὰ συμπληρωσούν ἢ νὰ διορθώσουν τὴν εἰκόνα του ὅπως μᾶς τὴν ἔδωσε τὸ ὑπόλοιπο ἔργο του καὶ ἡ κρίση τῶν συγχρόνων του; Αὐτὰ εἶναι τὰ προβλήματα τῶν ὁποίων τὴν ἐπίλυση θὰ προσπαθήσει νὰ συντελέσει τὸ σημεῖωμα τοῦτο.

Πρῶτα πρῶτα μιὰ παρατήρηση προβάλλει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀπλή θεώρηση τῶν παραθεμάτων τοῦ Λασκαράτου ἢ τῶν συγγραφέων ἢ τῶν συγγραμμάτων ποὺ μνημονεύει ἢ ὑπαινίσσεται φανερά. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων πρέπει νὰ προκαλέσει τὴν προσοχή μας: οὔτε ἑκατὸν πενήντα, στοὺς ὁποίους συμπεριέλαβα καὶ ὄσους σατιρίζει, καὶ ὄσους σχετίζεται προσωπικά, καὶ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νέους καὶ τοὺς ντόπιους καὶ τοὺς ξένους, καὶ ὄλους.

Ὅμως ἄς προχωρήσουμε στὴν κατάταξη καὶ στὴν κατανομή τῶν συγγραφέων ὄλων αὐτῶν. Ἐνα σταθερὸ ὑπόστρωμα, ποὺ μοιάζει νὰ βγαίνει μὲ ἀνεση, ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ ἐξοικείωση, εἶναι τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καὶ μάλιστα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ Καινῆ ἐπίσης τοῦ εἶναι οἰκεία, καὶ ἀπὸ ἐκείνην ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Τῶν ἀρχαίων ὀνόματα ἀρκετὰ περνοῦν, χωρὶς νὰ μπορεῖ κανεὶς πάντοτε νὰ βεβαιώσει ἂν προέρχονται ἀπὸ αὐτομῖα: μερικὲς ὀρθογραφικὲς ἐκκλίσεις, ὅπως Αἰσχίνης ἢ Εὐρυπίδης, μᾶς ἀφήνουν ἀρκετὰ σκεπτικῶς⁴. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ Λασκαράτος ἐγνώριζε τὰ ἀρχαία ἑλληνικὰ: ἐδιάβασε, βέβαια, τὸν Ὅμηρο, καὶ θὰ τὸν ἐξαναδιάβασε, ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος βεβαιώνει ὅτι ἐδιδάχθηκε ἕναν χρόνον τὰ ἑλληνικὰ, καὶ πῶς ὅ,τι ἐγνώριζε σχετικῶς τὸ ἔμαθε τότε⁵. Κι ἄς γράφει ὅτι ἔφθασε νὰ διαβάσει Εὐρυπίδη, ἢ ἐλληνομάθειά του δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλη.

Αἰσχίνης, Αἰσωπος, Ἀριστοτέλης, Δημοσθένης, Ἐπίκουρος, Εὐρυπίδης, Ἡρόδοτος, Θεόφραστος, Ἰσοκράτης, Λογγίνος, Λυσίας, Ὅμηρος, Πλάτων, Πλούταρχος, ἄς πούμε καὶ Φωκυλίδης, εἶναι τὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων ὄσων τὴν σκέψη ἀπομνημονεύει ὁ Λασκαράτος μέσα στὰ πενήντα τόσα χρόνια τῆς ἀφθονῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του. Ἀπὸ μίγα περίπου ὡς δύο φορές τὸ καθένα περνοῦν ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Λασκαράτου τὰ ὀνόματα αὐτὰ. Ἀλλὰ καὶ σὲ τέτοια κλίμακα, δὲν ξέρομε πόσους ἀπὸ τοὺς ἑλλήνες συγγραφεῖς ἐδιάβασε, εἴτε πόσο τοὺς ἐδιάβασε. Μερικὲς ἐνδείξεις μᾶς πείθουν ὅτι καὶ στὸ κεφάλαιο τοῦτο οἱ κρίσεις μας πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφύ-

λακτικὲς. Ὅ,τι εἶπα πρὶν γιὰ τὸν Ὅμηρο, εἶμαι πρόθυμος νὰ τὸ ἐπαναλάβω καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὸν Αἰσωπο, στὸν ὅποιο τὸ πνεῦμα τοῦ κεφαλονίτη σατιρικοῦ θὰ ἔβρισκε, χωρὶς ἀμφιβολία, ταιριαστὴ τροφή. Ἐπίσης, προκειμένους ἢ παραθέσει τοὺς Χαρακτῆρες του, δηλαδὴ γύρω στὰ 1885, θὰ ἐδιάβασε, ἢ θὰ ἐξαναδιάβασε, τὸ ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ Θεοφράστου, καθὼς φαίνεται νὰ ἐδιάβασε, ἢ νὰ ἐξαναδιάβασε, τὸν Λογγίνο ὅταν ἀσχολήθηκε, ἐπίσης ἀργά, μὲ θέματα συγγραφικῆς τέχνης (πάλι γύρω, πρὶν καὶ μετὰ, στὸ 1880). Τέλος εἶναι φανερὸ ὅτι εἶχε κάποια οἰκειότητα μὲ τὸν Πλούταρχο: τουλάχιστον δύο φορές, σὲ μακρὰ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα αὐτοῦς, βρισκόματε τὴν παρουσία του μέσα στὸ ἔργο τοῦ Λασκαράτου. Αὐτὸ εἶναι ὄλο, καὶ μέσα στὸ ὄλο αὐτὸ πρέπει νὰ λογαριάζουμε δύο ἀναγνώσεις καθαρὰ ἐπαγγελματικὲς, χρησιμοθηρικές, κι ἂν ἀκόμη δεχθούμε ὅτι στὶς ἄλλες περιπτώσεις ὑπάρχει ἀμεση ἐμπειρία.

Μὲ τοὺς Λατίνους καὶ με τοὺς δυτικούς μεταγενέστερους κλασικούς, δὲν φαίνεται νὰ ἐστάθηκε αἰσθητὰ πυκνότερη ἢ σχέση. Ξεχωρίζω ἀμέσως μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἐπαγγελματικῶν, χρησιμοθηρικών, ὅπως τὶς εἶπαμε, ἀναγνώσεων, ἐκείνων, συγκεκριμένα ποὺ ἀναφέρονται στὴν συγγραφικὴ τέχνη. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι γιὰ ἕναν ἄνθρωπον ποὺ δὲν εἶχε τὸν ἐθισμό, τὴν τεχνικὴ, τῆς ἐπιστημονικῆς συγγραφῆς, ἀξιόλογη φανερόνεται ἡ θέληση τοῦ Λασκαράτου ὅταν ἀποφασίζει νὰ δώσει στὸ κοινὸ ἐργασίε μὲ χαρακτηριστὰ διδακτικὰ. Τὰ βοηθήματά του στὴν ἐπίδοσή του αὐτὴν μοιάζει νὰ εἶναι: Πρώτιστα ὁ Boileau ἄλλωστε τὸν γάλλο αἰσθητικὸ φαίνεται νὰ τὸν κρατοῦσε πολὺ κοντὰ τοῦ ὁ Λασκαράτος: τὸ ὄνομα τοῦ Boileau εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τὸ περισσότερο ἀπαντᾷ, μνεῖς, ἀναφορὲς ἢ παραθέματα, μέσα στὸ ἔργο τοῦ κεφαλονίτη ἠθολόγου: καμμιὰ δεκαριά φορές, σὲ διάφορους χρόνους μέσα στὴν τριανταετία 1856-1886. Οἱ ὑπόλοιποι τῆς ὁμάδας εἶναι ὁ Blair, ὁ Κοϊντιλιανός, καὶ, ἀπὸ τοὺς δικούς μας, ὁ Λογγίνος, τὸν ὅποιο ἀνέφερα πρὶν. Ὅσο γιὰ ἄλλα ὀνόματα, μεταφέρω ἀπὸ Λατίνους: Αὐγουστίνου, Ἅγιο Ἰερώνυμο, Κάτωνα, Κικέρωνα, Σενέκα. Ἀπὸ Βρετανούς: Βύρων, Goldsmith, Hume, Sam. Johnson, Pope, William Robertson, Walt. R. Scott. Γάλλοι: Bodin, Buffon, de Maistre, Condorcet. Fénelon, Huc, Lacépède, Laharpe, Massillon, Μολιέρου, Montesquieu, Parny, Rousseau (καμμιὰ δεκαριά φορές μέσα σὲ πενήντα χρόνια περίπου), Volney, Voltaire (κι ἐκεῖνος ἀρκετὲς φορές καὶ σὲ μακρὸ διάστημα χρόνου). Ἴταλοι: Ariosto Δάντης, ἀρκετὲς φορές, σὲ ἀρκετὰ χρόνια), Metastasio, Machiavelli, Monti, Parini, Tasso, Tassoni, Foscolo. Ἄς προσθέσω σὲ τούτους ὄλους τὸν Cervantes, τὸν Πλάτωνα Μόσχας, τὸν Μελάγγχονα, καὶ, τέλος, τὸν Φρεδερίκο τῆς Πρωσίας γιὰ τὸν ὅποιο μιλεῖ μὲ πολλὴ ἐκτίμηση⁶.

Ἐπιτιμὴ πινακοθήκη γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν μεταφορὰ τὴν ὁποία χρησιμοποίησε ὁ Παλαμᾶς. Δὲν εἶμαστε ἀρκετὰ ἀβδηρίτες γιὰ νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ποιὲς εἶναι οἱ ἀναγνώσεις τοῦ Λασκαράτου:

παρὰ πολλές, χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία, τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπλουτισμοῦ, καὶ συνεπῶς δὲν ἔχουν λόγο νὰ ἀφήσαν χνάριά μέσα σὲ μνεῖς, παραπομπὲς ἢ παραθέματα. Ἐξάλλου, κάτι ποὺ ἐγκαταλείπουμε συνειδητὰ ἐξὼ ἀπὸ τὸ μελέτημά μας τοῦτο, ἀναφέρεται στὴν ποιότητα μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἀπὸ τὸν ἕνα ἢ ἀπὸ τὸν ἄλλον ἢ ἀνάγνωση: δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὸ τί ἐδιάβασε ὁ καθένας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πῶς ἐδιάβασε, γιὰ τὸ τί συνεκράτησε, τί ἀφομοίωσε ἀπὸ τὰ ἀναγνώσματά του. Τέλος, ἄς παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ συγγραφικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Λασκαράτου εἶναι τέτοιες ὥστε πολὺ συχνὰ νὰ μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἀπὸ ἔργο του χωρὶς νὰ προστρέξει στὰ δεκανίκια τοῦ ξένου στοχασμοῦ, τῶν ξένων γνωμῶν. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς βασικοὶ λόγοι θὰ μᾶς ἀναχαιτίσουν σὲ κάθε τυχὸν διάθεση νὰ ζυγιάσουμε τὴν λογιούνη τοῦ Λασκαράτου στὸ μέτρο ἐνὸς ἀλφαβητικοῦ εὐρητηρίου.

Ὡστόσο, ἄμα προχωρήσουμε πρὶν πέρα στὴν ἀνάλυση τῶν ὀνομάτων ὅσα ἐμελετήσαμε ὡς τώρα, αὐτὴ ἡ ἐντύπωση μιᾶς κάποιας φτώχιας τῶν πνευματικῶν συναλλαγῶν τοῦ Λασκαράτου μὲ τοὺς Πατέρες, γίνεται περισσότερο αἰσθητὴ. Μερικὰ ἐξωτερικὰ τεκμήρια, χωρὶς νὰ εἶναι ὀλόγιστα πειστικά, μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀναγνώσεις του θὰ μποροῦσαν καὶ νὰ εἶναι λιγότερες ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται. Τὰ ἐξωτερικὰ αὐτὰ τεκμήρια, ποὺ τὰ ὑπαινίχθηκα καὶ πρὶν ἐπάνω, προέρχονται ἰδίως, ὄχι ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο γράφονται τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, οἱ τίτλοι τῶν ἔργων τους, μέσα στὰ κείμενα τοῦ Λασκαράτου. Ὅταν διαβάσουμε τὸν De Maistre γραμμένον Dumestre κάτω ἀπὸ ἕνα παράθεμα⁷, μποροῦμε νὰ ὑποπτεύσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ γραφὴ, λάθος ἀπὸρροσέξιας ἢ τυπογραφικῆς, ἢ γιὰ λειψὴ ἐξοικείωση μὲ τὸν συγγραφέα, καὶ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ τὸ ἔγραψε ἔτσι εἶχε κοντὰ του τὶς Soirées de Saint Petersburg. Ὅταν διαβάσουμε παραπομπὴ «Buffon, Storia Naturale», ὑπάρχουν δύο ὑποθέσεις: ἢ ὅτι ἐχρησιμοποιήθηκε ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, ἢ ὅτι ἐχρησιμοποιήθηκε καμμιὰ ἰταλικὴ συλλογὴ γνωμικῶν. Τὴν ἴδια ἐντύπωση μᾶς δίνει ἡ παραπομπὴ «Melancton. Γερμανὸς Θεολόγος». Τὸ «Rousseau Pensees»⁸ σηκώνει κάθε ἀμφιβολία γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν συλλογῆς στοχασμῶν, ἀφοῦ τέτοιο ἔργο τοῦ Rousseau δὲν ὑπάρχει: τὸ ἴδιο συμπεραίνει κανεὶς μὲ βεβαιότητα ὅταν βλέπει σὲ ἕνα φύλλον τοῦ Λύχνου νὰ παρουσιάζονται μαζί ἀφορισμοὶ ἀπὸ τὸν Rousseau, τὸν Κοϊντιλιανό, τὸν F. Bodin καὶ τὸν Κικέρωνα, ὄλοι γαλλικά⁹.

Πειστικὰ ὀλόγιστα δὲν εἶναι τὰ τεκμήρια τοῦτα, καθὼς εἶπαμε. Ἐναν λόγο τὸν ὑπεδήλωσα τώρα: ἡ ἐκδοσις ἐνὸς φύλλου σὰν τὸν Λύχνου ἀπαιτοῦσε τότε, καθὼς εἶταν καὶ τῆς μῦδος οἱ στοχασμοὶ στὰ περιοδικὰ, πλούσια παράθεσις τέτοιων ἀποσπασματικῶν σκέψεων, οἱ ὁποῖες πολλὲς φορές ἐχρησιμοποιήθησαν γιὰ νὰ γεμίσουν τὸ κενὸν μὲς σελίδας ἢ μιᾶς στήλης ἢ ἐνὸς φύλλου. Ἀκατανόητη θὰ εἶταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐκδοσις ἐνὸς περιοδικοῦ χωρὶς ἐνδεῶς περισσότερα βοηθητικά

«Books of Quotations». Ἡ χρησιμοποίησις ὅμως τέτοιων βοηθημάτων δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνος ποὺ τὰ συμβουλεύεται ἀγνοεῖ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα παραθέτει. Θὰ ἔλεγα, μάλιστα, καὶ κάτι περισσότερο: ὅτι κανεὶς ἐπόμενο εἶναι νὰ ξεχωρίσει μέσα σὲ ἕνα τέτοιο Book of Quotations τὶς σκέψεις ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους ἔχει ἐκτιμήσει ἀπὸ ἀμεση ἐπαφή μὲ τὸ ἔργο τους ἢ μὲ τὸν στοχασμὸ τους. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Rousseau εἶναι φανερὸ καὶ ὅτι ὁ Λασκαράτος τὸν εἶχε διαβάσει, ἀσφαλῶς τὸν Αἰμίλιο καὶ πιθανότατα τὶς Ἐξομολογήσεις, καὶ ὅτι παραθέτει ἀπὸ βοηθητικῆς Συλλογῆς γνῶμες τοῦ φιλοσόφου τῆς Γενεύης¹⁰. Je prends mon bien où je le trouve, γράφει κάπου γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ¹¹.

Μποροῦμε, λοιπόν, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις, νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ κλασικὰ ἀναγνώσματα τοῦ Λασκαράτου δὲν εἶταν πολλὰ, καὶ νὰ βεβαιώσουμε χωρὶς ἐπιφυλάξεις ὅτι συχνὰ οἱ μνεῖς κλασικῶν συγγραφέων γίνονται γιὰ νὰ στολίσουν τὶς σελίδες τοῦ «Λύχνου», χωρὶς ὀργανικὴ σχέση μὲ τὰ κείμενα τοῦ Λασκαράτου. Εἶχε φανερὴ οἰκειότητα μὲ τὴν Γραφή, μὲ τὸν Βολταίρο, μὲ τὸν Rousseau, ἐντυπωσιάσθηκε ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Φρεδερίκου τοῦ Β', ἐμιμήθηκε τὸν Tassoni στὸ ποιήμα τὸ Τὸ Αἰετοῦ εἰς τὰ 1836, καθὼς ὁ ἴδιος τὸ βεβαιώνει¹², παρῶς ἔδωσε τὸν Ὅμηρο¹³. Ἀλλὰ ὄλα αὐτὰ μᾶς φαίνονται ὀλίγα ὅταν ὁ λόγος εἶναι γιὰ ἕναν ἐπτανήσιο λογοτέχνη, δηλαδὴ γιὰ ἕναν ἐκπρόσωπον τῆς πρὸ βαθιὰ λόγια λογοτεχνικῆς κοινωνίας τῶν μεταγενεστέρων ἐλληνικῶν χρόνων. Ξέρομε ὅτι ἐσχέτισθηκε ἕναν ἄνθρωπον σὰν τὸν Σολωμό, διαβάζουμε στὴν αὐτοβιογραφία του τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν ζωὴ του τὸ 1856 στὸ Λονδίνο: «Τὴν χρονίαν ὅπου ἔζησα σ' αὐτὴν τὴν ἀπέραντη πρωτεύουσα, τὴν ἑπέρασα ὅλη στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, διαβάζοντας ἀδιάκοπα, καὶ σχεδὸν χωρὶς νὰ διαλέγω, κάθε τι ποὺ ἔπεφτε στὰ χέρια μου». Θυμίζω τὰ λόγια τοῦ Καταρτζῆ καὶ τὰ σχόλιά μου. Ἐδῶ πᾶν πρόκειται γιὰ ἄνθρωπον τῶν σαρανταπέντε χρόνων¹⁴. Δὲν λέω ὅτι εἶναι ὁ καλύτερος πρῶτος αὐτὸς γιὰ νὰ ἀφομοίωσει κανεὶς τὸν ξένο στοχασμὸ, σ' αὐτὴν τὴν ἡλικία, ἀλλὰ πάντως θὰ ἐπιμενόμενα νὰ βροῦμε μέσα στὸ ἔργο τοῦ Λασκαράτου κάποιες μνῆμες ἀπὸ τὶς ἀναγνώσεις του αὐτῆς. Τέλος, πῶς ἐζῶσε αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος; μὲ περιορισμένα, χωρὶς ἄλλο, μέσα, ἀλλὰ πάντως ὑπὸ ὄρους ποὺ θὰ τοῦ ἀφηναν πολὺν καιρὸ γιὰ νὰ διαβάσει. Τὶ ἐδιάβαζε, ὅταν, ἔστω, εἶχε ξαναδιαβάσει τὴν Ἁγία Γραφή, τὸν Ὅμηρο, τὸν Δάντη ἢ τὸν Rousseau; Μία ἀπάντησις στὴν ἀπορία αὐτὴν θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ πλησιάσουμε κι ἄλλο πρὸς τὴν προσωπικότητά του.

Σὲ τοῦτο, δουλεύοντας πάλι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ προχωρήσουμε μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀπὸ παραθέματα, μνεῖς ἢ παραπομπές, ποὺ φαίνονται πολὺ πρὸς σημειωτικὲς ἀπὸ τὴν πρώτη ὁμάδα. Μὲ βῆμα ἀβέβαιο μέσα στὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ κρυπτοπολυγράφου, παρακολουθοῦμε ἕνα πλῆθος συγγραφῆς, ἄλλους γνωστούς, πολ-

λους αγνώστους, αλλά τών όποιων τὰ κύρια χαρακτηριστικά φαίνονται νὰ εἶναι δύο: πρόκειται γιὰ λογίους πού χρονολογικά προσεγγίζουν πρὸς τὸν Λασκαράτο, καὶ πρόκειται ὄχι τόσο γιὰ λογοτέχνες ὅσο γιὰ δημοσιολόγους ἢ κοινωνικούς συγγραφείς. Ἄλλωστε, αὐτὸς ὁ δέκατος ἑνάτος αἰώνας, ὡς περίπου στὰ μισὰ του, αὐτὴ ἢ πενηνταετία τῆς ὁποίας τὴν ἀνέλιξη, πολιτική, κοινωνική, πνευματική, λογοτεχνική, παρακολούθησε μεγαλώνοντας ὁ Λασκαράτος, χαρακτηριστικὰ ἀκριβῶς ἀπὸ ἔντονη πολιτική καὶ κοινωνική ἀπασχόληση τῆς λογιοσύνης. Ἄκόμη καὶ λογοτέχνες, πού θὰ μπορούσαμε, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἄλλες ἐκδηλώσεις τους, νὰ τοὺς περιμένουμε ὀλίγον ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτική πράξη, ἕνας Hugo, ἕνας Lamartine, βυθίζονται βαθιὰ μέσα τῆς καὶ, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆς, τουλάχιστον ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν καθαρὰ λογοτεχνική πλευρὰ τους, φαίνεται νὰ κινοῦν τὴν προσοχὴ τοῦ Λασκαράτου. Καὶ γύρω τους, οἱ Guizot, οἱ Thiers, οἱ Michelet, οἱ Lamennais, ζοῦνε στὸ ὄριο ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ στὴν δράση.

Παρόμοια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αισθητική μας κρίση, παρουσιάζεται καὶ τῶν ἑλλήνων ρομαντικῶν ἢ τοποθέτηση: ἡ λογοτεχνία, ὁ στοχασμός, στενὰ δεμένον μετὰ τὴν πολιτική πράξη, ἡ ποίηση ἀδελφωμένη μετὰ τὴν πολιτική. Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς Φαναριώτες λογίους πῶς ὄρμουν στὴν πολιτική, καὶ τοὺς λογοτέχνες πῶς βαθιὰ ἐπηρεάζονταν τὴν πολιτική μας ζωὴ. Οἱ Σούτσοι, οἱ Παράσχοι, ὁ Ὅρφανίδης, ὁ Σοφοκλῆς Καρύδης, καὶ πολλοὶ ἄλλοι βρίσκονται σὲ μιὰ θέση ἐνδιάμεση μεταξὺ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς δημοσιογραφίας: ὁ ὅρος δημοσιογράφος τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦν σὲ προηγούμενη παράγραφο εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνον πού μᾶς χρειάζεται καὶ ἐδῶ. Τὰ ἠθικά ζητήματα, τὰ θέματα τῆς ἀγωγῆς, τὰ πολιτικά, εἶναι ὅσα τοὺς ἀπασχολοῦν ἢ θρησκευτική ἀνησυχία βρίσκεται στὸ πρῶτον πλάνον τῶν ἐνδιαφερόντων τους. Καὶ πῶς πίσω, πῶς μακριὰ, ξεχνᾶται μιὰ βοή καθαρὰ θρησκευτικῶν ἀναζητήσεων, μετὰ ἀμνηστικὴ ἐφαρμογὴ ἐπάνω στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Οἱ ἀκρότητες ἐνὸς Παπουλάκου, ἐνὸς Φλαμιάτου, οἱ ὀραματισμοὶ ἐνὸς Καίρη, ἐνὸς Μακράκη, ἐξηγοῦνται καλύτερα ὅταν σὲ κάποια γωνία τῆς νεοελληνικῆς εἰκόνας σχεδιάσουμε τὰ δυτικὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς, Ροσιτινισμό, Sain-Simonisme, Fourierisme. Κι ἐδῶ, βέβαια, ὁ κανὼνας τῶν πολλαπλῶν αἰτίων δὲν πρέπει νὰ μᾶς φύγει ἀπὸ τὸν νοῦ, καθὼς ὅμως δὲν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὸν νοῦ μας ἡ σύμπτωση ὄλων αὐτῶν τῶν φαινομένων. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Λασκαράτος ἐκαταδικάστηκε ὀλίγα χρόνια μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ Καίρη καὶ ὀλίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Ροῖδη.

Ἄνεφερα πρὶν τέσσερις σημαντικοὺς γάλλους πεζογράφους, μαζί μετὰ τὸν Hugo καὶ μετὰ τὸν Lamartine. Αὐτοὶ ὅλοι εἶναι πού ἐκφράζουν ἀληθινὰ τὸ πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ κλίμα τοῦ Λασκαράτου: τοὺς βρίσκουμε καὶ τοὺς ξεναβρίσκουμε μέσα στὸ ἔργο του, συνοδευμένους ἀπὸ τοὺς ἐκλαϊκευτές, ἀπὸ τοὺς ἠθολόγους τοῦ καιροῦ, τοὺς παιδαγωγικούς, τοὺς προδεδειμένους ἱστο-

ρικούς. Δὲν ἀξίζει νὰ μακρύνουμε τὴν λίστα τῶν ὀνομάτων προσθέτοντας καὶ τοὺς δευτέρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροὶ εἶναι τόσο ξεχασμένοι σήμερα, ὥστε μόνο ἕνας προσεκτικὸς ἐλεγχὸς στὰ βιογραφικὰ λεξικά μπορεῖ νὰ καταστήσει γνωστὴ σ' ἐμᾶς τὴν ὑπαρξὴ τους¹⁵. ἐκεῖνον πού μᾶς ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσουμε ἐδῶ, εἶναι ὁ ἐπικαιρικὸς χαρακτήρας τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Λασκαράτου, ὅπως γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν μεγάλων συγγραφέων του τοὺς ὁποίους μελετᾶει, καὶ ἀπὸ τὸν γαλαξία τῶν μικρῶν, ἐπίσης συγχρόνων του, πού, χωρὶς κομμία ἀμφιβολία, τὸν ἐνδιαφέρουν ἐπίσης πολὺ. Ἡ ποίηση λιγότερο ἀπὸ τὴν πρόζα, ἡ ἐφαρμοσμένη σκέψη περισσότερο ἀπὸ τὴν πρόζα.

Ἄλλὰ καὶ ἕνα βῆμα πῶς πέρα ἀν κάνουμε πρὸς τὴν ἐπικαιρότητα, τὸ ἴδιο φαινόμενο θὰ μᾶς γίνῃ αἰσθητό: πολλὲς φορές περνοῦν στὶς σελίδες τοῦ ἔργου τὸν ὄνομα συγγραφέων του, Βρετανῶν ἰδίως, συγγραφέων, πού ἔγραψαν ἐντυπώσεις τους ἀπὸ ταξίδια τους στὰ μέρη τὰ δικά μας, καὶ πού ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Λασκαράτο· ἀκόμη πῶς συχνὰ, περνοῦν μνεῖες ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς, ἐλληνικῶν, ἰταλικῶν, γαλλικῶν, ἀμερικανικῶν, βρετανικῶν, ἀκόμη καὶ δανικῶν. Ἀπὸ τέτοιες ἐφημερίδες, ἀντλεῖ ὄχι μόνο στοιχεῖα σχετικά μετὰ τὴν ἐπικαιρότητα, ἀλλὰ καὶ ἀναφορὲς εἰς συγγραφείς παλαιούς, καὶ κάθε λογῆς πληροφορίες ἄλλες¹⁶. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ κόσμος μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται ἄνετα, εἶναι ὁ κόσμος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μετὰ τὴν ἀνησυχίαν του, μετὰ τὰ προβλήματά του, μετὰ τὴν ἀμνηστικὴν ἐπιδίωξίν του¹⁷. Ἐχει κανεὶς ἐντονη τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Λασκαράτος ζεῖ μέσα στὴν ἐπικαιρότητα. Ὁ δημοσιολόγος περισσότερο ἀπὸ τὸν δημιουργὸ συγγραφέα, καὶ λιγότερο ἀπὸ τὸν δημοσιογράφο.

Περίεργο εἶναι, γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε αὐτὴν τὴν πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ὅτι κάποιος γράφει κατηγορηματικά: «Δὲ διαβάζω ποτὲ κανένα λογιολογικὸν γράμμα¹⁸, παίρνοντας ἀφορμὴ, ἀκριβῶς, ἀπὸ ἐφημερίδα. Αὐτὸ στὰ 1862, ὅταν ὁ Λύχνος του ἀρχίζει νὰ γεμίζει εἴτε μετὰ ὑλικὸ παρμένο ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ φύλλα, εἴτε μετὰ συζητήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις μετὰ τὰ φύλλα αὐτὰ. Νομίζω ὅτι τὴν δὴλωσίν του μποροῦμε νὰ τὴν θεωρήσουμε γέννημα ἐριστικῆς κάποιας στιγμῆς, καθόλου σύμφωνον μετὰ τὴν γενικὴν του πορεία σχετικά, καὶ τὴν κανονικὴν του πολιτεία.

Ὅταν τὸν δοῦμε ἔτσι, εἴμαστε, χωρὶς ἄλλο, ἔτοιμοι νὰ τὸν καταλάβουμε καλύτερα, ὄχι μόνο γιὰ τὴν σχέσιν του μετὰ τὴν καθημερινὴν δημοσιολογίαν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν διαφορὴν του μ' αὐτήν. Δὲν ζεῖ μέσα στὸ ἀπόλυτον, οὔτε καν ἀκολουθεῖ μιὰ τέμνοσα τοῦ ἀπολύτου. Αὐτός, ὁ μαθητὴς καὶ θαυμαστὴς τοῦ Σολωμοῦ, δὲν ἐγνώρισε τοὺς ἰδανικούς χώρους τοῦ ποιητῆ: προσπαθεῖ ζώνοντας μέσα στὸ καθημερινόν, νὰ ὑψώσει τὸ καθημερινόν πρὸς τοὺς ἰδανικούς αὐτοὺς χώρους. Διαβάσει τις ἐφημερίδες πολὺ, τὰ περιοδικὰ πού παρακολουθοῦν τὴν ἐπικαιρότητα, διαβάσει τοὺς συγγραφείς ἐκείνους, πού ἀνάλογα μ' αὐτὸν ἀσχολοῦνται μετὰ τὸ σήμερα, ἐπιδιώκουν νὰ δημιουργήσουν ἕνα καλύτερον αἴριο. Γιατί σπάνια τοῦ συμ-

βαίνει νὰ σταματήσει στὸ ἐπεισόδιον, στὴν ἀπλή εἶδηση τῆς ἐφημερίδας, καὶ ὅταν τοῦτο γίνῃ, εἶναι γιὰτὸ ἐνόμισεν ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν περιπτώσιν μπορεῖ νὰ φθάσῃ στὸν χρησὶμο κανόναν. Τοῦτο θὰ πρέπει νὰ πούμε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἰδιάζουσα χροιά τοῦ ρομαντισμοῦ του, τὴν ὁποία μοιράζεται μετὰ ὄχι ὀλίγους δυτικούς συγγραφείς τοῦ καιροῦ του, καὶ μετὰ κάποιους δικούς μας, τοὺς ὁποίους ἡ πρώτη μας ἐντύπωσιν θὰ εἶταν νὰ κατατάξουμε στοὺς ἀντίποδες τοῦ Λασκαράτου. Κανεὶς ποτὲ ζωντανὸς ἄνθρωπος δὲν ἐξῆσε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποχὴν του· καὶ κατεχοχὴν ζωντανὸν ἄνθρωπον θὰ πούμε τὸν συγγραφέα πού μᾶς ἔδωκε βιβλία σὰν τὰ Μυστήρια τῆς Κεφαλονιάς ἢ τὴς ἀδιάκοπες παρουσίες τοῦ Λύχνου.

Μὰ ἔτσι, ἀκόμη, μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἰδιάζουσα θρησκευτικότητά του, τῆς ὁποίας ἐπίσης δὲν ἔχει τὸ μονοπώλιον στὰ χρόνια του. Ἄντικρὸν στὸν ὑψηλὸ ἐγωισμό ἄλλων θρησκευομένων ἐποχῶν, ἡ ἐποχὴ τοῦ Λασκαράτου στρέφεται μετὰ πάθος πρὸς τὸν συνάνθρωπον. Τὸ προαιώνιον αἰώρημα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνάμεσα στὴν μεταφυσικὴ καὶ στὴν ἠθική, δίνει σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια τὴν δευτέρω κατεύθυνσιν, ἐκείνην πού ὁδηγεῖ πρὸς τὴν πράξιν. Ξέρουν οἱ σύγχρονοί του νὰ ἐφαρμόζουν μετὰ τὸν τρόπον τους τὰ λόγια τοῦ Ἀποστόλου, «καρδία γὰρ πιστεύεται εἰς δικαιοσύνην, στόματι δὲ ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν»· θέλουν νὰ σωθοῦν, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἄλλον τρόπον παρὰ τὸν δρόμον τῆς σωτηρίας τῶν ἄλλων: θὰ διδάξουν τὴν ἀρετήν. Αὐτὸ δουλεῖ ἕως ἕνδεκα στὰ κατάβαστα τῶν συνειδησέων τους, πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ αὐτοπαρατήρησιν· αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν τελικὴν τους ἐπιδίωξιν, αὐτὸ τοὺς φέρνει κοντὰ στὴν διαμαρτυρομένη Ἐκκλησίαν, καὶ αὐτὸ, ἀκόμη, αὐτὸ ἴδιον, τοὺς ἐπιτρέπει, ἐπιτρέπει σὲ τόσο διαφορετικὴς θρησκευτικὴς προσωπικότητες, νὰ πιστεῦσιν ὅτι πιστεῦσιν στὸν Χριστιανισμό.

Καὶ ἴσως αὐτὰ ὅλα, καθὼς βγαίνουν ἔτσι ἀπλὰ ἀπὸ τὴν ἀπλή θεώρησιν τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Λασκαράτου, νὰ μποροῦν νὰ μᾶς ἐξηγήσουν τοὺς λόγους πού ἐπροκάλεσαν τὴν σύγκρουσίν του μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Διδάσκει κι ἐκεῖνη, καταλαβαίνει κι αὐτὸς ὅτι «στόματι ὁμολογεῖται εἰς σωτηρίαν». Τὸ κύριον χρέος του εἶναι νὰ λαλήσῃ. Ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν γραμμὴν τὴν ὁποία χαράζει ἡ πίστις, εἶναι ἀσύμφωνον καὶ βλαβερὸν· δὲν κάνει νὰ σωπῶσιν, γιὰτὶ ἡ σιωπὴ του τὸν καταδικάζει. Τὸ μόνον θέμα εἶναι ἡ ἀρετή, τὸ μόνον χρέος ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῶν παραδόσεων πού τὴν στηρίζει καὶ τὴν κρατεῖ, δὲν ἀντιπροσωπεύει τίποτε στὰ μάτια του, ὁ τύπος δὲν ξεχωρίζει στὰ μάτια του ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν, ὁ μεταφυσικὸς, ὁ ὑπερβατικὸς κόσμος δὲν ὑπάρχει. Ὅταν τὸν κατεδίκαζε ἡ Ἐκκλησία, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι κατεδίκαζε ἕνα ἀντίπαλον καὶ ἄντιμα.

Μὰ καὶ πέρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὰ, ἄραγε μποροῦμε νὰ ὑποτιμήσουμε μετὰ βεβαιότητα ὅτι κατὰ τὴν ἀποστολικὴν γραμμὴν τῆς μακρῆς ζωῆς του, νὰ σταθῇ πάντοτε ὁ Λασκαράτος ἐπάνω στὴν χρυσὴ κλωστή πού χωρίζει τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀπὸ τὴν ἀπίσταν; Δὲν θὰ ἔπαυσε νὰ προβάλλω

ἀνεπιφύλακτα μιὰ τέτοια γνώμη: ἡ ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐκδηλώνει κάποτε μέσα στοὺς στίχους του ἢ στὰ πεζὰ του συγγενεὶ πολὺ μετὰ τὴν ἀπίσταν. Ἐξάλλου ὑπάρχει μέσα στὸ ἔργο του διάχυτη μιὰ πικρία πού δύσκολα συμβιβάζεται μετὰ ὁποιαδήποτε πίστιν. Σκέπτομαι αὐτὴν τὴν ὥραν μιὰ ὑποσημείωσίν του στὸ Ἰδοῦ ὁ ἄνθρωπος· μιλεῖ γιὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὸν Θεόν, παραθέτει τὸ σχετικὸ χωρίον, ἀληθινὰ κατασκευαστικόν, καὶ τὸ σχολιάζει μετὰ τρόπον του. Ἰδοῦ ἀκέραιη ἡ ὑποσημείωσιν: «Σὲ ἀγαπῶ σὲ τρόπον, ἔλεγε, Θεέ μου, πού ἂν ἦτον δυνατόν νὰ γένω Θεός, ἤθελε μεταχειρισθῶ τὴν παντοδυναμίαν μου διὰ νὰ σὲ ξανακάμω Θεόν, ἐπιστρέφοντας ἐγὼ Αὐγουστίνος. (Ἀμφίβολον ὅμως ἂν εἰς τὴν περίστασιν ἦθελ' ἐνθυμηθῇ τὴν ὑπόσχεσίν σου)»¹⁹. Ἡ παρατήρησιν εἶναι ἀνάρμοστη, ἄσχητη καὶ περιττή, ἀφοῦ τίποτε δὲν τὴν ζητοῦσε μέσα στὸ κείμενον· χαρακτηρίζει ὅμως μιὰ ἰδιάζουσα πλευρὰ στὶς ροπὲς τοῦ Λασκαράτου, τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε προκειμένου νὰ τὸν ἱστορήσουμε ἀκέραιον: αὐτὴν πού τελικὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ σταθεῖ κοντὰ σὲ ἕνα Μ. Ἄβλιχο, σὲ ἕνα Γ. Κουεμένο.

Καὶ σκέπτομαι, ἀκόμη, τελειώνοντας, ἕνα ἀνέκδοτον, νομίζω, ἀθησαύριστον πάντως, γράμμα του, πρὸς τὸν Στέφανον Κουμανοῦδην, συλλυπητήριον²⁰:

Κεφαλληνία, 21 Δεκεμβρίου 1889

Σεβαστέ μου φίλε

Καὶ ἡ κόρη μου ἀπὸ τὰς Ἀθήνας μοῦ ἔγραψε, καὶ εἰς τὰς ἐφημερίδας εἶδα τὸ δυστύχημά σας ἀναφερόμενον.

Συναισθάνομαι τὴ λύπη σας, καὶ βανόμενος μετὰ τὴ φαντασίαν μου ἐπέσπευσα, πικραίνομαι πολὺ διὰ τὸν χαλὸν ὅπου ἐλάβατε· χαμὸν ἀνοικτόμητον καὶ ἀνίατον. Ἄλλ' ἄμποτε ἡ φιλοσοφία σας νὰ σὰς ἐνθυμίσῃ ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὅλα, κακὰ καὶ καλὰ, εἶναι φύσει πρόσκαιρα, καὶ ὅλα τείνουν τελειωτικῶς πρὸς τὸ μηδέν.

Εἶμαι εὐπειθὴς φίλος σας

Ἄνδρ. Λασκαράτος

Ὁ Κουμανοῦδης προσθέτει μετὰ τὸ χέρι του ἐπάνω στὸ πρωτότυπον: «Δέχομαι τὴν τοῦ φίλου συλλυπητήριον πρόσρησιν, πλην τῆς τελευταίας φράσεώς του. Σ.Α.Κ. » Ἄλλὰ τὰ τέτοια κείμενα τοῦ Λασκαράτου, 1886 ἴσως, 1889, καταθέσεις ἐνὸς ἀνθρώπου στὰ ἔβδομηνταπέντε, στὰ ὀγδόντα του χρόνια, εἶναι ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸν κριτικόν. Γιατὶ ἐμεῖς, ὅταν θέλουμε τοῦ «φίλου» αὐτοῦ νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν προσωπικότητα, δὲν ἔχουμε τὴν εὐχέριαν νὰ δικάσουμε τὴν προσφορά του, νὰ κρατήσουμε τὰ πρέποντα καὶ νὰ ἀπορίξουμε τὰ ἄλλα. Κι ἔρχονται ἔτσι νὰ ὀλοκληρώσων τὴν μελέτην μου, νὰ μᾶς ὁδηγήσων κι αὐτὰ πρὸς ἕνα ἀκριβέστερον χρωματισμὸ τῶν στοιχείων ὅσα ἀπαρτίζουν τὴν φυσιογνωμίαν

του Λασκαράτου, βοηθούν, καθώς όλη ή εργασία αυτή sine ira et studio, να γνωρίσουμε στο πρόσωπό του το παιχνίδισμα των φώτων και των σκιών, που αποτελεί την εικόνα όλων

μας, χωρίς εξαίρεση. Το έργο του κριτικού δεν είναι καν να εξακριβώσει αν υπάρχουν φωτοσκιάσεις, αλλά να τις τοποθετήσει σωστά στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Καταρτζής, σε ανέκδοτο κείμενό του.
2. 'Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, 1907, 25.
3. Πριν από όλίγα χρόνια ένας τέτοιος έλεγχος θα ήταν προβληματικός, για έναν συγγραφέα σαν τον Λασκαράτο, του οποίου το έργο, σε μεγάλη αναλογία, βρίσκεται κατάσπαρτο σε δυσύρετα φυλλάδια: σήμερα, με την έκδοση των τριών μεγάλων τόμων την οποία μ'ας έδωσε ο κύριος 'Αλ. Παπαγεωργίου, (1959) έχουμε ύλικό τόσο, ώστε και σαν δειγματοληψία αν το θεωρήσουμε, να μ'ας επιτρέπει να καταλήξουμε σε σύγυρα συμπεράσματα. Φυσικά, στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν μιλώ άθροιστικά για μία ή άλλη ομάδα παραπομπών του Λασκαράτου, δεν δίνω περισσότερα στοιχεία: ο αναγνώστης θα ενδιαφερθεί μόνο να μάθει ότι όλη μου αυτή ή εργασία στηρίζεται σε δύο σειρές δελτίων με τ'ά κύρια ονόματα, ή, ακριβέστερα, σε μία σειρά δελτίων ανακαταταγμένων με δύο τρόπους: αλφαβητικό και χρονολογικό. Οι παραπομπές μου γίνονται κανονικά στην έκδοση Παπαγεωργίου: όπου παρατηρήθηκαν λάθη στην γραφή των ονομάτων, επεδίωξα να προστρέξω στο αρχικό κείμενο.
4. 'Απαντα Β' 365 και 371. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για έκδοση έργου μεταθανάτια: ωστόσο ή σύμπτωση εμπνέει κάποια άνησυχία.
5. 'Απαντα Α' 5.
6. 'Αφοῦ μιλήσει για τον Φρεδερίκο στα 1856 και στα 1859, τον χαρακτηρίζει ο Λασκαράτος στα 1875 «έναν έξοχο μονάρχη και έξοχο ένταυτῶ άνθρωπο» ('Απαντα Γ' 478). Συγκρατῶ μόνον τον θαυμασμό, αφήνοντας την φανερή ανεπάρεκεια επάνω στο θέμα. Φιλοσοφικά ο Λασκαράτος άνήκει κι αυτός στον διαφωτισμένο δεσποτισμό, και πιό ειδικά στο κλίμα του Βολταίρου: ο φιλόσοφος του Ferney, με την προσωπικότητά του, με κάποια, ίσως, από τ'ά έργα του, με τον κύκλο των εγκυκλοπαιδιστών γύρω του, εταίριαζε στον Λασκαράτο, στην μαχητικότητά του, στην έριστικότητά του, στην σαρκαστική του διάθεση. 'Αλλιώς δεν μπορεί να εξηγηθεί ή επίμονη παρουσία του Φρεδερίκου εδώ, παρεκτός, αν είναι με τον τρόπο του ο Λασκαράτος homo unius libri. Θά έλεγα, άλλωστε, ότι ίσως μπορεί ακόμη έτσι να εξηγήσουμε την αντικληρικότητα του Λασκαράτου έντελῶς ασύμμετρα προς τὸ αντικείμενό της, και, πολύ χαρακτηριστικά, την διάθεσή του στα πολιτικά θέματα, ή οποία καθόλου δεν τον φέρνει κοντά προς δημοκρατικές άρχες. Τοποθέτηση φιλοσοφικά ξεπερασμένη τον καιρό τῆς δράσης του Λασκαράτου.
7. 'Απαντα Α' 166.

8. 'Απαντα Α' 331.
9. 'Απαντα Γ' 230.
10. 'Ο Rousseau πρέπει να είναι ο άλλος μέγας άνθρωπος του Λασκαράτου, φαινόμενο που είναι έντελῶς μέσα στην γραμμή την οποία χαράζει ή πιό επάνω σημείωσή μου. Πάλι κι εδώ κάτι λίγο ξεπερασμένο που άνήκει οργανικά στους προεπαναστατικούς χρόνους. 'Ωστόσο ο πολίτης τῆς Γενεύης έξυπηρετεί κάποιες βαθιές ροπές του Λασκαράτου και πιό ξεχωριστά: α) τις τάσεις του για έναν άτομικό και ανεξάρτητο χριστιανισμό, συνδυασμένο με ανθρωποκεντρισμό, και β) την σημασία την οποία δίνει στα θέματα τῆς άγωγῆς. 'Από παντού, μελετώντας τον Λασκαράτο, βλέπουμε τον ΙΗ' αιώνα να προβάλλει. Θά έλεγα ότι και ή σημασία την οποίαν έχει ο Πλούταρχος μέσα στην συνείδησή του μοιάζει να έχει την ίδια προέλευση.
11. 'Απαντα Α' 416.
12. 'Απαντα Γ' 310.
13. 'Ενωῶ τὸ ποίημά του Κανγᾶς μεταξύ 'Αγαμέμνονος και 'Αχιλλέος.
14. 'Απαντα Α' 28. Χρησιμοποίηῶ τὸ κείμενο τῆς Αὐτοβιογραφίας στην μετάφραση Χ. 'Αντωνάτου, ή οποία αναδημοσιεύεται εκεί, αλλά την τροποποίηῶ λίγο φραστικά.
15. Κρίνω σκόπιμο να σημειώσω, για όποιον θελήσει να προσχωρήσει στην κατεύθυνση την οποία χαράζω εδώ, ότι ο Lamé Fleury δεν είναι ο Claude Fleury, όπως γράφει ο κύριος 'Α. Παπαγεωργίου ('Απαντα Γ' 557), αλλά μεταγενέστερος συγγραφέας ήθοπλαστικών και διδακτικών βιβλίων (1797-1878), που είχε στον καιρό του πολύ καλό όνομα. Σήμερα είναι όλοτελο ξεχασμένος. 'Όσο για τον Gaillard, πρέπει να είναι όχι ο P.A. Gaillard de la Bataille (1708-1779), όπως γράφει ο κύριος 'Α. Παπαγεωργίου, αλλά ο G.-H. Gaillard (1726-1806), εκλαϊκευτής κι αυτός, και παιδαγωγικός.
16. 'Από τις έφημερίδες μεταφέρει ακόμη και στοχασμούς και ανέκδοτα παλαιότερων εποχών. Οι παραπομπές του σε άμερικάνικα και άγγλικά περιοδικά είναι πολύ συχνές μέσα στα έργα του. Νιώθει κανείς ότι ο ήμερήσιος και περιοδικός τύπος είναι τὸ κλίμα του.
17. Χαρακτηριστικό είναι αντίστροφα, ότι έναν συγγραφέα όπως ο Κοραῆς, με τον οποίο θά είταν εύκολο να παραλληλίσει κανείς τον Λασκαράτο από αρκετά απόψεις, ο τελευταίος αυτός φαίνεται να τον γνωρίζει ελάχιστα. Φυσικά υπάρχει ή δυσπιστία του Σολωμού προς τις θεωρίες του χιού στοχαστή, αλλά υπάρχει και ή στενή

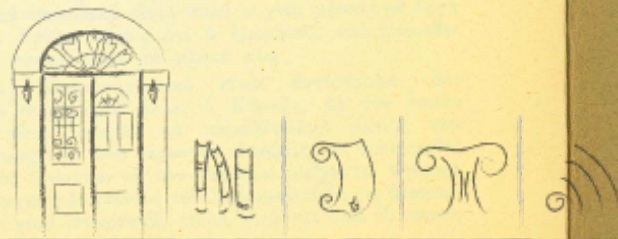
σχέση του Βάμβα και με τον Κοραῆ και με τον Λασκαράτο: μαθητής του πρώτου και διδάσκαλος του δεύτερου. 'Ο Κοραῆς τρεις φορές περνάει στον πίνακα μου: την μία είναι απόσπασμα επίστολής του, φανερά παρμένο από δάνεια πηγή, άφοῦ για παραπομπή, σημειώνεται «Κοραῆς, προς φίλον» τις άλλες δύο εισάγεται ένα αντικληρικό τετράστιχο με κάποιες παραλλαγές, προφανώς από προφορική παράδοση. Την μία φορά, γράφει ο Λασκαράτος: «'Ο Κοραῆς, αν δεν σφάλλω, ήτανε που έλεγε»... Την άλλη: «...Τ'ά δὲ άπαιτούμενα προσόντα για τὸ έργον τουτο, ο Κοραῆς σου

τά είπε». Δηλαδή συμπεραίνοντας από τ'ά γραφόμενά του, μπορούμε να πιστεύουμε ότι ο Λασκαράτος δεν είχε διαβάσει τίποτε του Κοραῆ.

18. 'Απαντα Α', 374.

19. Αὐτ. Β'. 29.

20. Την ανακοίνωση των κειμένων του Λασκαράτου και του Στεφάνου Κουμανούδη, από τὸ άρχείο του τελευταίου, όφείλω στον Ν. 'Ι. Κουμανούδη ο οποίος, με την ευγένεια που τον έχαρακτήριζε, μου τ'ά εγνώρισε και μου επέτρεψε την δημοσίευσή τους.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ